

Materijali i tehnologije proizvodnje

Konstrukcija i tehnologija proizvodnje letelica

Aleksandar Grbović & Jelena Svorcan & Miloš Petrašinović

2019/2020.

Sadržaj

Uvod

Procesi proizvodnje i obrade

Legure aluminijuma

Čelici

Titanijumske legure

Kompozitni materijali

Buduće konstrukcije?

Uvod – 1/4

- Konstrukcija letelice mora biti sposobna da zadovolji sve polazne (performantne, strukturne, itd) zahteve.
- Takođe, mora obezbediti bezbedan i pouzdan rad tokom svog radnog veka.
- Iz tih razloga, čak i u prvim fazama konceptualnog dizajna potrebno je posvetiti pažnju:
 - ▶ materijalima koji će biti korišćeni,
 - ▶ njihovoj ceni, dostupnosti i mehaničkim svojstvima,
 - ▶ mogućnostima njihove obrade, spajanja, međusobnog uticaja.
- Iako dobar odabir materijala ne garantuje uspešnost letelice, loš odabir definitivno podrazumeva njen neuspeh!

Uvod – 2/4

Pri odabiru, najčešće se vodi računa o:

- specifičnoj težini,
- nabavnoj ceni, dostupnosti, ceni ispitivanja i sertifikacije,
- mehaničkim karakteristikama,
- otpornosti na koroziju, zamor, habanje,
- električnim svojstvima, kompatibilnošću sa drugim materijalima,
- termičkim svojstvima,
- proizvodnim procesima,
- mogućnostima reparacije,
- ...

Uvod – 3/4

Za izradu strukturalnih elemenata lakih letelica uglavnom se koristi:

- drvo – najstarije, jeftino, lako obradivo, zadovoljavajućih karakteristika,
- čelici za najodgovornije noseće elemente,
- legure na bazi aluminijuma – mala gustina, relativno laka obrada, otpornost na koroziju,
- kompoziti – kombinacija dva ili više materijala,
- plastične mase – mala gustina, otpornost na koroziju, vodu, kiseline, ne provode struju, izolatori,
- guma – pneumatici, instalacije za podmazivanje i hlađenje, amortizeri.

Uvod – 4/4

Pretvaranje jedinica:

- [psi] \rightarrow [MPa] – množiti sa 0.00689475728,
- [lb_f/in³] \rightarrow [g/cm³] – množiti sa 27.679905,
- 1 [ksi] = 1000 [psi].

Procesi proizvodnje i obrade – 1/4

Najčešće se primenjuje:

- livenje (aluminijuma i čelika – ne za odgovorne delove),
- (livenje iz kalupa za višekratnu upotrebu),
- obrada plastičnim deformisanjem:
 - ▶ savijanje limova u cilju povećanja krutosti,
 - ▶ izvlačenje profila,
 - ▶ kovanje (kritičnih elemenata),
 - ▶ (sabijanje),
- rezanje (skidanje materijala),
- aditivne proizvodne tehnike (3D štampanje),
- spajanje (zakivcima, vijčanom vezom, zavarivanje).

Procesi proizvodnje i obrade – 3/4

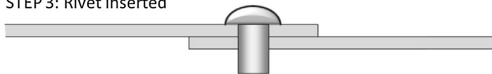
STEP 1: Sheets aligned

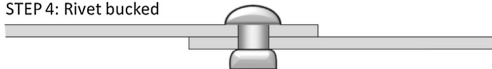
STEP 2: Sheets drilled and edges deburred

STEP 3: Rivet inserted

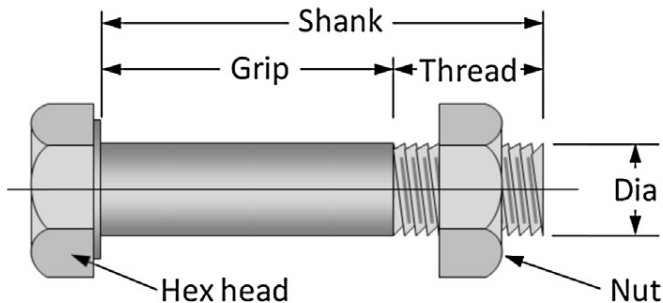
STEP 4: Rivet bucked

Slika: Spajanje 2 aluminijumska lima zakivkom

Procesi proizvodnje i obrade – 4/4

Slika: Obeležavanje vijka; čvršća, ali skuplja veza

Legure aluminijuma – 2/11

- Približno 65-70% letelica opšte avijacije su od aluminijuma.
- Najzastupljeniji: 2024, 6061, 7075.
- Obeležavanje brojevima i slovima u zavisnosti od sastava i završne obrade.
- Npr. 2024-T3:
 - ▶ 2 – bakar osnovni legirajući element,
 - ▶ 0 – modifikacije osnovne legure ili granice nečistoća (uglavnom 0 u vazduhoplovstvu),
 - ▶ T3 – termička obrada.
- Standardne debljine listova: 0.30mm, 0.41mm, 0.51mm, 0.64mm, 0.81mm, 1.02mm, 1.30mm, 1.63mm, 1.83mm, 2.06mm, 2.31mm, 2.59mm, 3.18mm, 3.96mm, 4.78mm, 6.35mm.

Legure aluminijuma – 3/11

Wrought Alloys		Cast Alloys	
Alloy Group	Major Alloying Elements	Alloy Group	Major Alloying Elements
1XXX	99.00% minimum aluminum	1XX.0	99.00% minimum aluminum
2XXX	Copper	2XX.0	Copper
3XXX	Manganese	3XX.0	Silicon with added copper and/or magnesium
4XXX	Silicon	4XX.0	Silicon
5XXX	Magnesium	5XX.0	Magnesium
6XXX	Magnesium and silicon	6XX.0	Unused series
7XXX	Zinc	7XX.0	Zinc
8XXX	Other elements	8XX.0	Tin
9XXX	Unused series	9XX.0	Other elements

Reproduced from Table 3.1 of MIL-HDBK-5J [2].

Temper	Temper Description
F	Fabricated. Indicates that no special control over thermal conditions or strain-hardening is employed.
O	Annealed. Used with wrought products that are annealed to obtain the lowest strength temper, and to cast products which are annealed to improve ductility and dimensional stability. The O may be followed by a digit other than zero.
H	Strain-hardened (wrought products only). Applies to products which have their strength increased by strain-hardening, with or without supplementary thermal treatments to produce some reduction in strength. The H is always followed by two or more digits.
W	Solution heat-treated. An unstable temper applicable only to alloys which spontaneously age at room temperature after solution heat treatment. This designation is specific only when the period of natural aging is indicated: for example, W ½ hr.
T	Thermally treated to produce stable tempers other than F, O, or H. Applies to products which are thermally treated, with or without supplementary strain-hardening, to produce stable tempers. The T is always followed by one or more digits.

Reproduced from Table 3.1.2 of MIL-HDBK-5J [2].

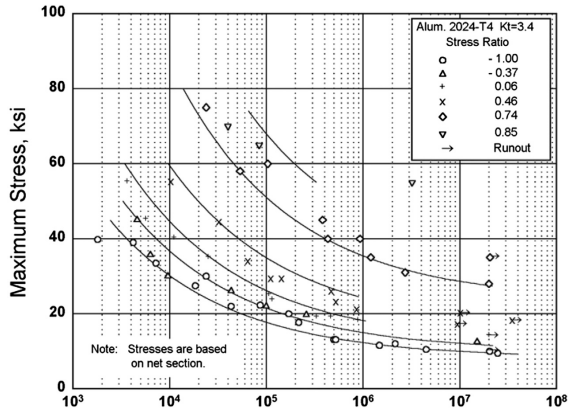
Legure aluminijuma – 4/11

Osnovne mane/ograničenja legura aluminijuma:

- nedostatak jasne (određene) dinamičke čvrstoće – zamorni lom,
- podložnost koroziji kada su izloženi visokim naponima (istovremeni mehanički i elektrohemijski uticaji) – naponska korozija (stress corrosion),
- galvanska korozija do koje dolazi na spojevima aluminijuma i čelika.

Legure aluminijuma – 5/11

Legure aluminijuma – 7/11

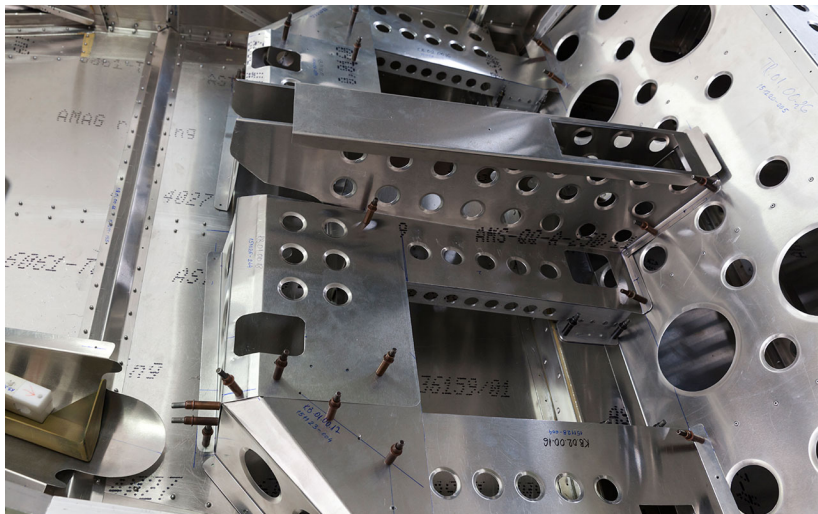
Aluminum Alloy	Typical Application
2024-T3, 2024-T4	Used for high-strength tension application such as wing, fuselage, and tail structure. Has good fracture toughness ^a , slow crack growth, and good fatigue life compared to other aluminum alloys [5, p. 102].
6061-T6	Used for resilient secondary structures such as access panels, piston engine baffles, cockpit instrument panels, etc.
7075-T6, T651	Used for high-stress applications similar to those of the 2024. It is stronger than 2024, but has lower fracture toughness and fatigue resistance.

Slika: Najčešća primena

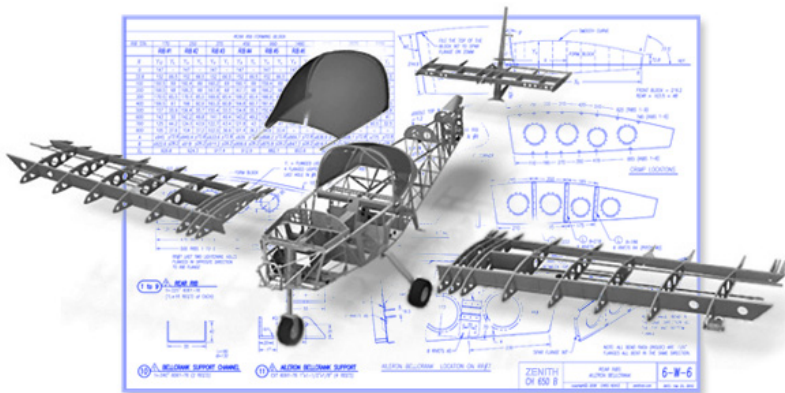

Slika: AeroEastEurope d.o.o, Jagodina – proizvodnja

Slika: AeroEastEurope d.o.o, Jagodina – proizvodnja

Legure aluminijuma – 11/11

Slika: Zenith Aircraft CH 650 – delovi

Čelici – 1/3

Najpogodniji za najodgovornije noseće elemente usled:

- velike statičke i dinamičke čvrstoće,
- visokih modula elastičnosti,
- velike tvrdoće,
- velike čvrstoće,
- otpornosti na udarna opterećenja,
- ...

Moguće obrade rezanjem i deformacijom u toplom i hladnom stanju.

Čelici – 2/3

- Usled odličnih mehaničkih karakteristika, primenjuju se kod najopterećenijih delova kao što su:
 - ▶ staljni organi,
 - ▶ motorski nosač,
 - ▶ rešetkasti trup,
 - ▶ odgovorni spojevi, itd.
- Legirajući elementi:
 - ▶ nikl Ni,
 - ▶ vanadijum V,
 - ▶ kobalt Co,
 - ▶ hrom Cr,
 - ▶ magnezijum Mg,
 - ▶ molibden Mo,
 - ▶ ugljenik C,...

Čelici – 3/3

Description	Density	Tensile Modulus	Shear Modulus	Poisson Ratio	Yield Tensile	Ultimate Tensile	Ultimate Shear	Ultimate Bearing $e/D = 1.5$
Symbol	ρ	E	G	μ	F_{ty}	F_{tu}	F_{su}	F_{bru}
Units	lb _f /in ³	ksi	ksi		ksi	ksi	ksi	ksi
AISI 1025 sheet, strip, and plate	0.284	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	36	55	35	90*
AISI 4130 ($t \leq 0.188''$) sheet Normalized, stress-relieved	0.283	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	75	95	57	200*
AISI 4130 ($t > 0.188''$) sheet Normalized, stress-relieved	0.283	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	70	90	54	190*
AISI 4130 ($t \leq 0.188''$) tubing Quenched and tempered	0.283	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	100	125	75	146 175*
AISI 4340 Bar, forging, tubing	0.283	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	217	260	156	347 440*
300M	0.283	29.0×10^3	11.0×10^3	0.32	220	270	162	414 506*

* For $e/D = 2.0$

Reproduced from MIL-HDBK-5J.

Slika: Mehaničke karakteristike čelika

Titanijumske legure – 1/3

- Odličan izbor kada je potrebna visoka čvrstoća i manja gustina.
- Ostalo: nizak koeficijent termalne ekspanzije, zadovoljavajuća tvrdoća, otpornost na oksidaciju, viša tačka topljenja od čelika.
- Zastupljen u prirodi, ali skup za ekstrakciju.
- Koristi se kod elemenata motora i konstrukcije vazduhoplova.
- Prva velika upotreba na avionu SR-71.
- I danas, uglavnom za posebne namene, ne toliko za opštu avijaciju.

Titanijumske legure – 2/3

Description	Density	Tensile Modulus	Shear Modulus	Poisson Ratio	Yield Tensile	Ultimate Tensile	Ultimate Shear	Ultimate Bearing $e/D = 1.5$
Symbol	ρ	E	G	μ	F_{ty}	F_{tu}	F_{su}	F_{bru}
Units	lb/in ³	ksi	ksi		ksi	ksi	ksi	ksi
Pure Ti (sheet, plate) CP-1 (AMS 4901)	0.165	15.5×10^3	6.5×10^3	—	70	80	42	120
Ti-6Al-4V, $t \leq 0.1875$, B-Basis	0.160	16.0×10^3	6.2×10^3	0.31	131	139	90	221
Ti-6Al-4V, $0.1875 < t \leq 2.000$, B-Basis	0.160	16.0×10^3	6.2×10^3	0.31	125	135	84	214

Reproduced from MIL-HDBK-5J.

Slika: Mehaničke karakteristike titanijumskih legura

Titanijumske legure – 3/3

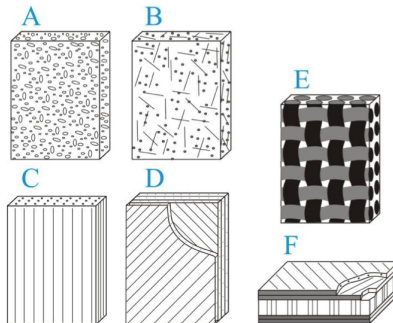
Kompozitni materijali – 1/25

Uvod

- Definicija: Materijali koji su dobijeni sjedinjavanjem dva ili više materijala različitih mehaničkih svojstava u neraskidivu (bez razaranja) vezu.
- Poseduju značajno različite strukturne, termalne, itd. osobine u odnosu na polazne komponente.
- Sreću se u veoma raznovrsnim oblicima: armirani beton u građevini, laminati i sendvič paneli u vazduhoplovstvu.
- Savremeni kompoziti uglavnom se sastoje od dve komponente:
 - ▶ ojačivač ili armirajući materijal, ispuna, punilac (čvršći, noseći),
 - ▶ matrica.

- A. composites reinforced by particles;
- B. composites reinforced by chopped strands;
- C. unidirectional composites;
- D. laminates;
- E. fabric reinforced plastics;
- F. honeycomb composite structure;

Slika: Podela kompozitnih materijala

Kompozitni materijali – 5/25

Prednosti kompozita

- Zadovoljavajuća čvrstoća,
- Mala masa,
- Sloboda pri dizajnu,
- Mogućnost izrade složenih geometrija,
- Glatkost površina,
- Električna otpornost,
- Geometrijska postojanost,
- Otpornost na koroziju.

Brojne upotrebe: u brodogradnji, vazduhoplovstvu, autoindustriji, . . .

Kompozitni materijali – 6/25

Mane kompozita

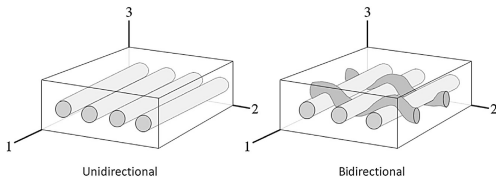
- Toksičnost matrica,
- Pravilno čuvanje i vek trajanja komponenata,
- Promenljivost mehaničkih osobina,
- Delaminacija (odvajanje slojeva),
- Otkaz bez naročitog upozorenja (iznenadni otkazi),
- Potreba završne obrade spoljašnje površine nakon tretiranja,
- Osetljivost na visoke temperature i udare groma,
- Nedostatak iskustva i znanja.

Kompozitni materijali – 7/25

Laminirani kompozitni materijali

- Kod najodgovornijih i najopterećenijih struktura koriste se isključivo kompozitni materijali sa dugim vlaknima.
- Slojevi laminata sastoje se od vlakana i matrice.
- U sloju, vlakna mogu biti poslagana u jednom pravcu (unidirekciono) ili u dva upravna pravca (bidirekciono).
- Više slojeva iste orijentacije čini laminu, a više lamina laminat.

Kompozitni materijali – 8/25

Smole (Matrice)

- Vezivna i oblikujuća komponenta kompozita.
- Veza (dodirna površina) matrice i vlakana omogućava prenos opterećenja.
- Materijali matrica:
 - ▶ metalne – najčešće legure Al, Mg, Ti ili Ni,
 - ▶ nemetalne – keramika i polimeri.
- Razlozi za najčešću upotrebu polimernih matrica:
 - ▶ usavršena tehnologija proizvodnje,
 - ▶ smanjeni troškovi,
 - ▶ mogućnost ostvarivanja većeg udela vlakana u kompozitu.
- Drugo: mala gustina, nelinearna relacija napon-deformacija, dobra obradivost, dobra prigušna svojstva, nemogućnost zavarivanja.

Kompozitni materijali – 9/25

Polimerne matrice

- U zavisnosti od ponašanja pri zagrevanju, polimerne matrice delimo na termoplastične i termostabilne (termoreaktivne).
- Termoplastični sa na sobnoj temperaturi nalaze u čvrstom stanju, sa zagrevanjem omekšavaju do tečnog stanja, a hlađenjem se opet prvide u čvrsto stanje.
- Termostabilni se na nižim temperaturama ne nalaze u čvrstom stanju, već sa povećanjem temperature očvršćavaju.
- Kod kompozita sa termoreaktivnim matricama proces proizvodnje počinje impregnacijom (postavljanjem matrice i vlakana u određenom odnosu u kalup).
- Sledi proces polimerizacije (tretiranja) na određenoj temperaturi/pritisku (u pećima – autoklavovima).

Kompozitni materijali – 10/25

Termostabilne matrice

- Ovaj proces je dosta razrađen, mada zavisi od komponenata.
- Može se sprovoditi “ručno” pojedinačnim ređanjem slojeva vlakana i smole – “mokri postupak”.
- Komercijalno su dostupni i preimpregnirani slojevi koji u sebi već sadrže vlakna i smole u određenom odnosu (efikasniji i ponovljiviji “suvi” postupak).
- Najčešće primenjivane smole:
 - ▶ epoksi (veća cena, manje skupljanje, najzastupljenije u vazduhoplovstvu),
 - ▶ poliesterske (niža cena, bolje kvašenje vlakana, otrovne),
 - ▶ poliamidne (radna temperatura oko 300°),
 - ▶ fenolne (samo suv postupak, dobre za složeno zakrivljene površine).

Kompozitni materijali – 11/25

Vlakna

- Prirodna i sintetička.
- Sintetička:
 - ▶ organska – najlon, poliester, polipropilen, aramid,
 - ▶ neorganska – staklo, ugljenik, bor, aluminijum-oksidi, silicijum-karbid.
- Prečnik niti oko 10 μm . Broj niti u vlaknu i do nekoliko stotina hiljada.
- Dostupna namotana na kalemove, ili u obliku mata (sečenjem vlakana), traka, platana ili 3D tkanja.

Kompozitni materijali – 12/25

Vlakna

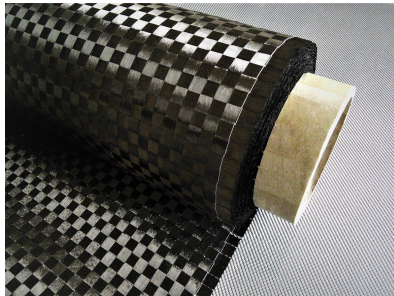
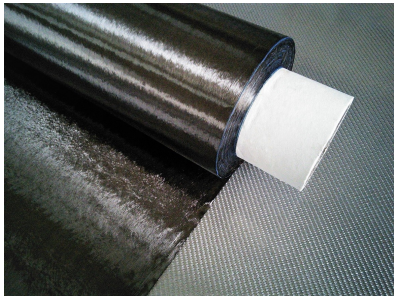
Ugljenična:

- izuzetne mehaničke karakteristike (visoka krutost, čvrstoća, mali koeficijent termalne ekspanzije),
- mala gustina,
- za strukturno odgovorne komponente,
- uglavnom u kombinaciji sa epoksi i poliamidnim smolama.

Staklena:

- jeftina, laka proizvodnja,
- mala gustina,
- podela na “E” (najslabijih karakteristika), “S” i “R”.

Slika: Karbonska platna

Slika: Primer karbonske, repne površine malog беспilotnog helikoptera

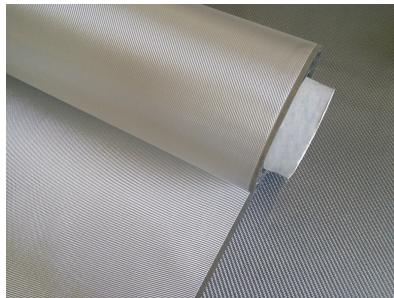
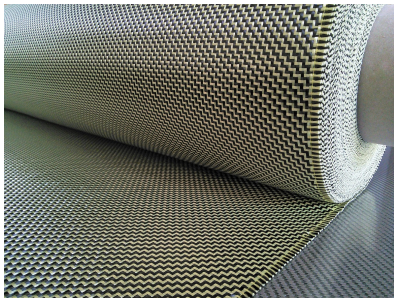
Slika: Staklena platna

Slika: Aramidna platna

Slika: Kombinacije – karbonskih i aramidnih vlakana; staklenih i aluminijumskih vlakana

Kompozitni materijali – 18/25

Vlakna

Description	Density	Tensile Modulus	Shear Modulus	Poisson Ratio	Yield Tensile	Ultimate Tensile	Ultimate Shear
Symbol	ρ	E	G	μ	F_{ty}	F_{tu}	F_{su}
Units	lb _f /in ³	×10 ³ ksi	×10 ³ ksi		ksi	ksi	ksi
Epoxy (resin)	0.046	≈ 0.6	≈ 0.23	≈ 0.34	—	—	—
Polyester (resin)	0.042	≈ 0.47	≈ 0.17	≈ 0.38	—	—	—
Vinylester (resin)	0.046	≈ 0.5	≈ 0.17	≈ 0.38	—	—	—
E-glass	0.094	≈ 10	≈ 4	≈ 0.2	No yield	≈ 27	—
S-glass	0.092	≈ 7	≈ 0.6	≈ 0.26	No yield	≈ 50 to 90	10 to 12
High-modulus carbon	0.072	≈ 53	≈ 2.7	≈ 0.2	No yield	≈ 190	—
High-strength carbon	0.065	≈ 35	≈ 3.6	≈ 0.3	No yield	≈ 320	—
Boron	0.090	≈ 170	≈ 26	≈ 0.35	No yield	—	—
Aramid (Kevlar)	0.052	≈ 18	≈ 4	≈ 0.36	No yield	≈ 40	—

Slika: Mehaničke karakteristike

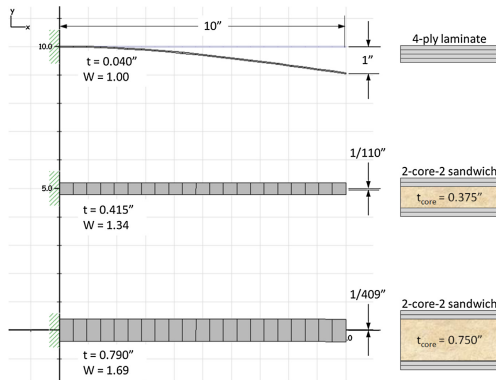
Kompozitni materijali – 19/25

Sendvič konstrukcije

- Unutrašnje jezgro (penasta plastika, saće, itd) + spoljašnji slojevi laminata.
- Povećanje krutosti.
- Slab otpor na lokalna koncentrična opterećenja.
- Često se primenjuje kod velikih krila zbog uštede, jednostavnosti, glatke površine, manje mase.

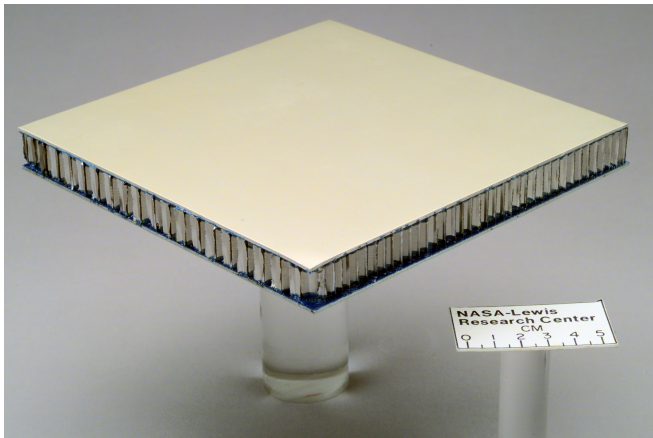
Kompozitni materijali – 20/25

Slika: Pomeranje kompozitnih struktura pri istom opterećenju

Kompozitni materijali – 21/25

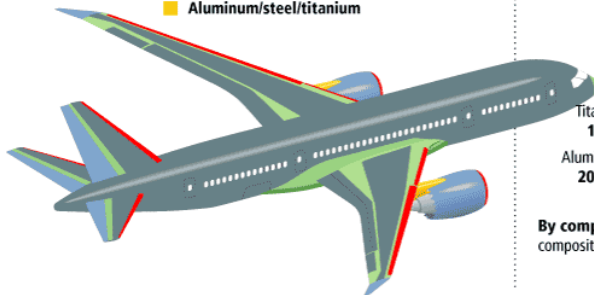

Slika: Primer sendvič panela

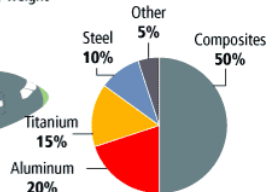

Kompozitni materijali – 22/25

Materials used in 787 body

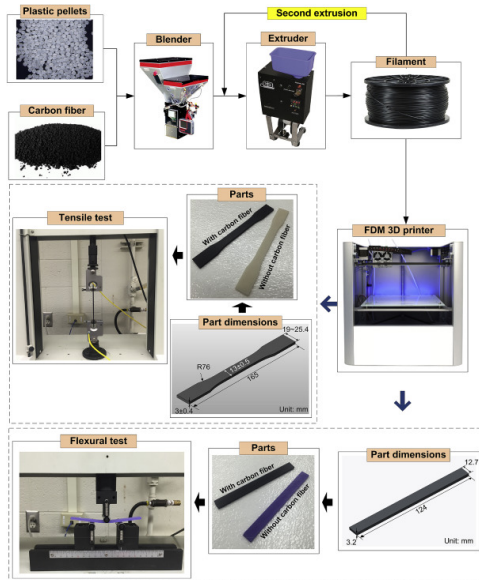
Total materials used By weight

By comparison, the 777 uses 12 percent composites and 50 percent aluminum.

Slika: Zastupljenost materijala u avionu Boeing 787

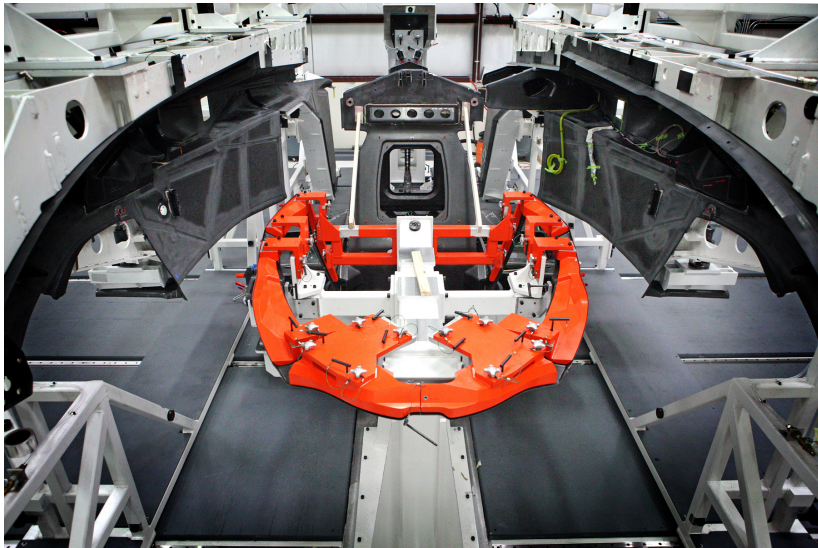

Slika: Testiranje kompozitnih epruveta

Slika: ICON A5 – kompozitna amfibija

Slika: ICON A5 – pozicioniranje trupa

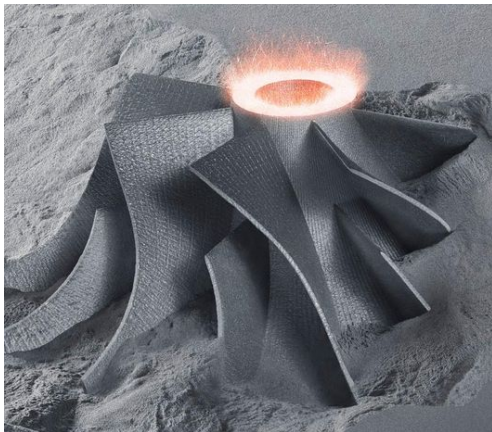
Sadašnjost

Najzastupljenije proizvodne tehnologije u vazduhoplovstvu danas:

- Aditivna proizvodna tehnologija (3D štampanje) – laserom iz praha, topljenjem materijala, itd,
- Kompozitni materijali,
- Automatizacija proizvodnje; upotreba robota u proveru, bušenju, spajanju, zavarivanju, zaptivanju, zakivanju, farbanju, itd; povećanje bezbednosti na radu; smanjenje otpada,
- Lasersko zavarivanje – brzo i precizno.

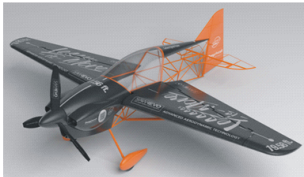
Sadašnjost

Slika: Laserom iz praha – “Powder-bed laser printing”

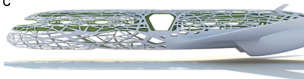
a

b

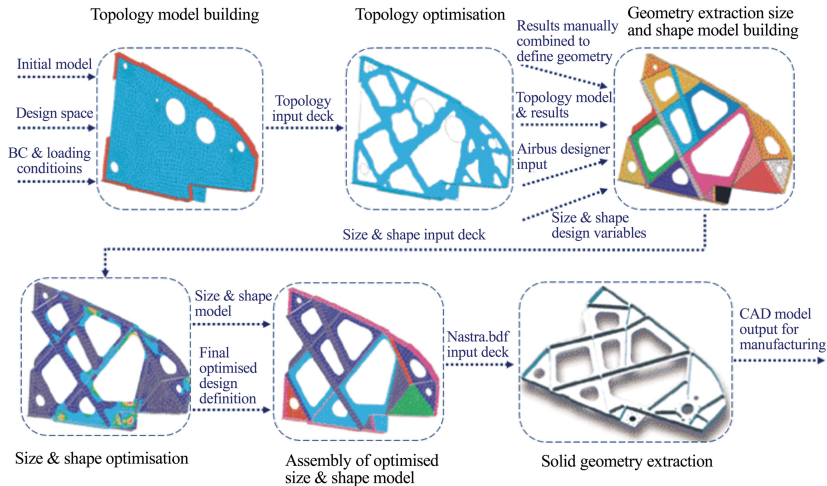
c

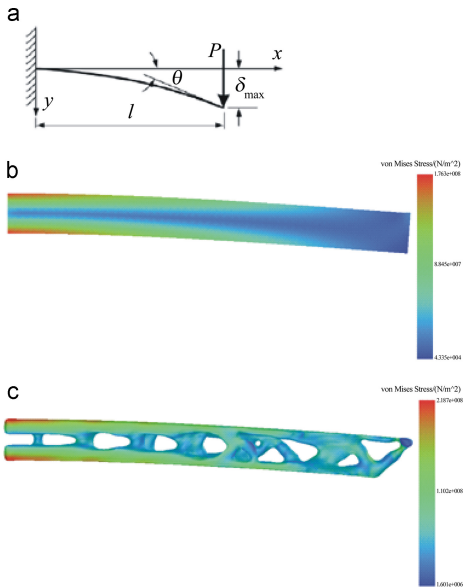
d

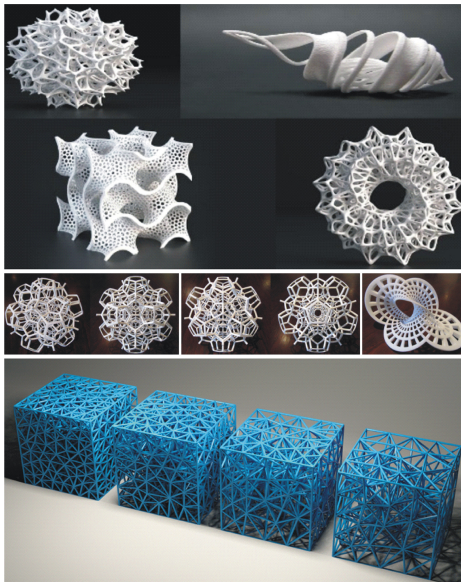
Slika: Olakšane, “mrežaste” konstrukcije

Slika: Optimizacija elemenata strukture

Slika: Složena, “olakšana” geometrija u prostoru

Slika: Izrazito složena geometrija, ogromna projektantska sloboda u dizajnu

Slika: Mogući izgled buduće Airbus-ove kabine

